

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

СПОГАДИ

Кінець 1917 — грудень 1918

*Із російської переклала
Елеонора Соловей*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2017

УДК 821.161.2'06-94

С 44

Скоропадський, Павло Петрович.

С 44 Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 / пер. з рос. Е. Соловей; упоряд. Ігор Гирич. — К.: Наш формат, 2017. — 456 с.

ISBN 978-617-7279-53-1 (паперове видання)

ISBN 978-617-7279-58-6 (електронне видання)

Тривав четвертий рік світової війни. Утомлений подіями генерал-лейтенант російської імператорської армії Павло Петрович Скоропадський, нащадок старовинної старшинської фамілії, ще не знав, що стане гетьманом незалежної Української Держави. Епоха змін, яку самовбивчо наближали революціонери всіх мастей, перетворилася на апокаліпсис, війну всіх проти всіх, але Скоропадському стало духу взяти на себе невдячну ношу державного будівництва. Спроба закінчилася цілковитим і очікуваним провалом, але окремі починання гетьмана дотривали до наших днів: саме йому Україна завдячує, наприклад, Академією наук. У цих пронизливих спогадах постають буремні роки революції і громадянської війни та особиста драма Скоропадського, який, за влучними словами В'ячеслава Липинського, став українцем, тільки переставши бути гетьманом. Але, на жаль, було вже пізно: Україну охопив червоний морок з півночі.

УДК 821.161.2'06-94

Упорядник *Ігор Гирич* · Коментарі *Георгія Потульницького, Владлена Мараєва* ·
Післямова *Ярослава Пеленського, Ігоря Гирича і Георгія Папакіна* ·
Покажчик підготували *Владлен Мараєв і Георгій Потульницький*

Імена людей, які у «Спогадах» фігурують по-різному, уніфіковано. Окремі текстувальні моменти оформлено за сучасним правописом.

Головна редакторка *Ольга Дубчак*. Літературна редакторка *Олена Тихоненко*. Верстальниця *Олена Білохвост*. Коректорка *Алла Кравченко*. Обкладинка і форзаци *Костянтина Марценківського*. Технічні редактори *Грина Шепіна, Микола Климчук*. Випускова редакторка *Вікторія Шелест*. Відповідальний за випуск *Антон Мартинов*.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш Формат» у типографії «Юнісофт» (unisoft.ua). Наклад 3000 прим. Підписано до друку 08.08.2017. Термін придатності необмежений. Замовлення № 50/08. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.03.02-04/51017 від 16.11.2015

Науково-популярне видання
Серія «Світоглядна література»

ISBN 978-617-7279-53-1 (паперове видання)
ISBN 978-617-7279-58-6 (електронне видання)

Усі права застережено.
© Соловей Е., пер. з рос., 2017
© Автори післямови, 2016
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2017

ЗМІСТ

Від упорядника	7
<i>Павло Скоропадський. Спогади.</i>	
Кінець 1917 — грудень 1918	11
Спогади гетьмана Скоропадського.	
<i>Ярослав Пеленський</i>	323
Nabent sua fata libelli.	
<i>Георгій Папакін</i>	347
Державність, національна ідея та люди гетьманської України у спогадах Павла Скоропадського.	
<i>Ігор Гирич</i>	360
Показчик імен	436

Від упорядника

З моменту виходу у світ першого повного видання спогадів Павла Скоропадського минуло понад двадцять років. Підготовлена до друку Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. К. Липинського (Філадельфія) спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України (Київ), ця книга давно стала бібліографічним раритетом.

Інтерес до мемуарів останнього українського гетьмана не згасає і в середовищі фахівців-істориків, і в широкого загалу читачів. Видавництво «Наш формат» спільно з тими самими науковими інституціями, завдяки яким ця книга побачила світ 1995 року, підготувало друге видання «Спогадів». За те двадцятиріччя, що минуло, вийшло друком багато книжок мемуарного характеру, написаних сучасниками Павла Петровича, – спогадів, щоденників, кореспонденцій.

Досліджуються архіви Української Держави, друкується листування. Добу Павла Скоропадського активно студіює низка вчених, таких як: Юрій Терещенко, Тетяна Осташко, Руслан Пиріг, Георгій Папакін, Павло Гай-Нижник та інші.

Було захищено чимало кандидатських і докторських дисертацій, присвячених життю і діяльності гетьмана. Тож у другому виданні немає потреби говорити про його постать загалом, а можна зупинитися лише на житті та праці в часи Української Держави.

Політичні й національні погляди Павла Скоропадського зазнали суттєвих трансформацій протягом його життя. Починав він як класичний політичний росіянин і державник, прихильник російського монархізму і консерватизму. Лютнева революція 1917 року спонукала його зацікавитися українським питанням. У добу Гетьманату, обіймаючи посаду керівника Української Держави і спираючись на політичних росіян на її теренах – представників поміщицтва і буржуазії, Скоропадський втілював у життя федералістичну версію побудови консервативної України – оплоту для відродження так само консервативної

Скоропадський був далеким від ідеалу. Українська Держава стала частиною нашої історії. Вона могла відбутися як самостійна українська консервативна держава. І тоді роль та місце Павла Скоропадського в українській історії можна було б порівнювати з роллю і місцем Карла Маннергейма у фінській або Кемаля Ататюрка в турецькій історії. Проте провідники національних мас — плоть від плоті цих самих мас, свідомість еліти відповідає загальному рівневі свідомості суспільства. Особливості політичного і національного світогляду Скоропадського є віддзеркаленням ментальності широкого загалу українців тогочасної Наддніпрянщини. І «Спогади» — одне із переконливих пояснень того, чому Україна не виборола самостійність у 1917–1921 роках.

* * *

Варто окреслити головні відмінності між першим і другим виданнями «Спогадів» Павла Скоропадського. Коментарі, написані для першого видання, були розраховані на читача, ще зовсім не обізнаного з добою визвольних змагань українського народу, вони мали переважно ознайомчий характер. Коментувалися прізвища людей і події, які сьогодні добре відомі і зафіксовані в доступних енциклопедіях. Тому зараз упорядники вирішили відмовитися від попередніх коментарів, обмежившись кількома десятками приміток суто фактографічного характеру; їх підготував Георгій Потульніцький.

Щоб не відволікати уваги від основного твору цієї книги, також було вирішено не подавати у другому виданні тих матеріалів, які друкувалися в додатках до першого, а саме: статті Олени Отт-Скоропадської та Павла Гая-Нижника «Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945)», уривків споминів Єлисавети Кужім-Скоропадської та «Спогадів мого дитинства» Олени Отт-Скоропадської.

Текст «Спогадів» Павла Скоропадського подається за першим виданням — у текстологічній редакції Віталія Передрієнка, проте його археографічну передмову також було знято з огляду на те, що перевидання має популярний характер і розраховане переважно на масового читача.

Натомість у другому виданні до післямови професора Ярослава Пеленського було додано ще дві післямови: Ігоря Гирича, в якій розглядаються погляди Павла Скоропадського періоду квітня–листопада 1918 року на націю, державу, культуру та російсько-українські взаємини, а також — Георгія Папакіна, де йдеться про історію написання та видання спогадів у 1919–1920 роках.

Павло Скоропадський

СПОГАДИ

Кінець 1917 — грудень 1918

[Мої Спогади]

ЗАНОТОВУЮЧИ свої враження, я не надто переймався тим, як судитимуть мене мої сучасники, і роблю це не для того, аби входити з ними в полеміку. Я вважаю за необхідне правдиво записати все, що стосується моєї діяльності за період з кінця 1917 по січень 1919 року. Особисто не почуваю ні бажання, ні здатності створювати цікаві мемуари, проте події, що їхнім центром мені довелося бути за цей період часу, складність щойно пережитої мною політичної ситуації змушують мене записати те, що не стерлося з моєї пам'яті.

Можливо, майбутнім історикам революції мої записи придатуться. Прошу їх вірити, що все, мною записане, буде відповідати істині, тобто що я буду нотувати так, як мені уявлялося становище в даний час, а там чи правильно я міркував, чи неправильно, в цьому допоможе розібратися майбутнє. Шкода, звичайно, що в мене немає напхваті необхідних документальних довідок, але той, хто зацікавиться моїми нотатками, буде завжди в змозі знайти все для нього необхідне в архівах.

Перш ніж почати переказ усього мною пережитого в цю цікаву епоху, я не можу не зупинитися на одному факті, котрий мене сильно вражав і котрому я досі не можу дати точного визначення. Як це могло статися, що серед усіх людей з мого оточення, особливо за час мого гетьманства, було так мало осіб, котрі в питанні про те, як мислити Україну, котру ми створювали, мислили б її так, як я. Було дві течії, як у соціальних, так і в національних питаннях, обидві крайні, ні з тією, ні з іншою я не міг погодитися і тримався середини. Це трагічно для мене, але це так, і, безперечно, це сприяло тому, що я рано чи пізно мусив або всіх переконати йти за мною, або ж піти. Останнє і сталося: воно логічно не мало трапитися тепер, а сталося просто через грубу помилку Антанти. Якби вони вдовольнили моє бажання, тобто якби прислали свого

представника до Києва, аби лише бачили, що мене фактично підтримує Антанта, цього б не сталося, і, я гадаю, завдання відновлення порядку не лише в Україні, а й у колишній Росії тим самим було б значно полегшено. Натомість тепер я не хочу бути пророком, однак не бачу, яким чином можна домогтися в цій країні давно всіма пожаданого правового порядку.

Завдяки моїм дідові та батькові, родинним традиціям, Петрові Яковичу Дорошенку, Василеві Петровичу Горленку, Новицькому¹ та іншим, незважаючи на свою службу в Петрограді, я постійно займався історією Малоросії, завжди палко любив Україну не лише як країну з родючими полями, з прекрасним кліматом, а й зі славною історичною минувиною, з людьми, вся ідеологія яких різниться від московської; але тут різниця між мною та українськими колами є та, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію; в мене цієї ненависті немає. В усьому цьому гнобленні, котре було так різко проявлене Росією стосовно всього українського, не можна звинувачувати російський народ; це була система правління; народ у цьому не брав жодної участі; тому мені здавалося, та й здається досі, що для єдності Росії жодної небезпеки не становить федеративний устрій, де б усяка складова частина могла вільно розвиватися: зокрема, на Україні існували б дві паралельні культури, коли всі особливості українського світогляду могли б вільно розвиватися, досягати певного високого рівня; якщо ж усе українство — мильна булька, то воно саме собою просто зійшло б нанівець.

Я люблю російську мову — українці її терпіти не можуть; принаймні, роблять вигляд, що не люблять її; я люблю середню Росію, Московщину — вони вважають, що ця країна огидна; я вірю у велике майбутнє Росії, якщо тільки вона перебудується на нових засадах, де б усі частини її у вирішенні питань мали однаковий голос і де б не було того, як тепер, наприклад, коли в Москві у певних колах дивляться на Україну як хазяїн дивиться на робітника; українці цьому майбутньому не вірять і т. д., і т. д. Немає жодного пункту, де б я з ними в цих питаннях зійшовся.

З іншого боку, великоруські кола на Україні нестерпні, надто тепер, коли за час мого гетьманства туди зібралася ледве чи не вся інтелігентна Росія: всі ховалися під моє крило, і до комічності

¹ Мається на увазі Яків Новицький.

шкода, що ці ж таки люди рубали гілляку, на якій сиділи, намагаючись усіляко підірвати моє значення замість того, аби зміцнювати його, і дійшли до того, що мене повалили. Це особливо чітко буде видно з подальшого викладу фактів: великоруські інтелігентні кола були одним із головних факторів мого повалення.

Ці великороси цілковито не розуміли духу українства. Звичайне пояснення, що все це дурниця, що вигадали українство німці й австрійці задля ослаблення Росії, — помилкове. Ось факт: варто було лише центральному російському урядові ослабнути, як негайно звідусіль з'явилися українці, стрімко захоплюючи дедалі ширші кола серед народу. Я прекрасно знаю клас нашої дрібної інтелігенції. Вона завжди захоплювалася українством; усі дрібні управителі, конторники, телеграфісти завжди говорили українською, одержували «Раду», захоплювалися Шевченком, а цей клас найбільш близький до народу. Сільські священики в турботах про хліб насущний для своєї численної родини під впливом вищого духовенства, котре досі лише за малим винятком поспіль великоруське (московського спрямування), не висловлюються достатньо виразно. Але якщо пошукати, то в кожного з них знайдеться українська книжка і прихована мрія здійснення України. Тому коли великороси кажуть: українства немає, то дуже помиляються, і німці та австрійці тут ні до чого, тобто в суті речі вони ні до чого.

Звичайно, спілкування з Галичиною мало величезне значення для посилення української ідеї серед певних кіл. Але це спілкування сталося природним чином: тут ні підкуп, ні агітація не мали суттєвого значення. Просто люди зверталися до Львова, оскільки ставлення до всього українського в цьому місті було вільне. Зрозуміло, що згодом за це українство вхопився і австрійський уряд, і німецький, але я особисто переконаний, що українство жило серед народу, а ці уряди лише сприяли його розвитку, тому думка великоросів, що українства немає, що воно штучно створене нашими колишніми ворогами, є помилкова. Так само помилковим є, що буцімто до українства народ не горнеться: народ страшенно швидко його сприймає без жодної пристебнутої до нього соціальної ідеї. Великороси говорять: народ не хоче України, але сприймає її тому, що українські діячі разом із українством обіцяють цьому народові всілякі соціальні блага, тому народ через соціальні обіцянки горнеться до українства. Це також хибні твердження: в народі існує любов до всього свого, українського,

але він не вірить поки що в можливість досягнення цих бажань; його ще не переконано в тому, що українство не є щось приземне. Це останнє століттями втовкмачувалося до його голови, і тому в нього немає ще народної гордості, і, звичайно, кожен українець, щойно піднесеться з народу через ті чи інші умови соціальною драбиною, негайно перероблявся на великороса з усіма його позитивними та негативними якостями. Великороси цілковито не визнають української мови, вони кажуть: «Ось мову, якою говорять у селах селяни, ми розуміємо, а літературної української мови не існує. Це — галицька говірка, якої нам не треба, вона потворна, це набір німецьких, французьких і польських слів, припасованих до української мови». Безперечно, деякі галичани говорять і пишуть своєю мовою; безумовно, правда, що в декотрих міністерствах було багато цих галичан, які діяли публіку своєю говіркою, але правда й те, що літературна українська мова існує, хоч у деяких спеціальних питаннях вона не розвинена. Я цілком погоджуюся, що, наприклад, у судочинстві, де вимагається точність, ця мова ще потребує більшого розвитку, проте це деталі. Загалом же це обурливо-зневажливе ставлення до української мови засновано винятково на невігластві, на повному незнанні та небажанні знати українську літературу.

Великороси кажуть: «Ніякої України не буде», а я кажу: «Хоч би що було, Україна в тій чи іншій формі буде. Не примусиш річку йти навспак, так само і з народом: його не змусиш відмовитися від своїх ідеалів. Нині ми живемо в часи, коли самими багнетами нічого не вдієш». Великороси ніяк цього збагнути не хотіли, казали: «Все це оперетка», — і довели до Директорії з шовіністичним українством, з усією його нетерпимістю та ненавистю до Росії, з радикальним провадженням [насадженням] української мови і, на додачу до того всього, з крайніми соціальними гаслами. Тільки жменька людей з великоросів щиро визнавала федерацію; решта з чемності казали мені: «Федерація, так!» — але тут-таки геть усе робили для того, аби і згадки від України не було.

Відтак у галузі соціальних реформ серед великоросів панує цілковите нерозуміння. До речі, до великоросів я зараховую весь наш поміщицький клас, тобто і малоросів, оскільки в них однаковий світогляд. Наш українець — індивідуаліст, жодної соціалізації йому не треба. Він рішуче проти цього. Російські ліві кола накидають свої програми, котрі до України непридатні. Я завжди

вважав, що український рух уже тим добрий, що перейнятий сильним національним почуттям, що, граючи на цих струнах, можна якнайлегше порятувати народ від більшовизму. Я, наприклад, хотів створити козацтво з хліборобів, але у відповідь на це які тільки палиці в колеса не встромляли мені великоруські діячі. Здавалося, річ зрозуміла — головний ворог більшовизм великоруський, і потім наш внутрішній, український. Для боротьби з ним потрібна фізична сила. Створювати військо, звичайно, добре, але це потребує часу, а головне при створенні армії — які гасла міг би я дати. За царського режиму були: цар, віра і отечество. Єдине зрозуміле селянству гасло — земля. Стосовно волі — вони самі щось зневірилися, але землю подавай усю. Що б із цього вийшло, залишаю судити кожному. Я й вирішив цю необхідну силу створити з хліборобів, виховавши їх у поміркованому українському дусі, без ненависті до Росії, але зі свідомістю того, що вони не ті, котрі в Росії стали більшовиками. Я вирішив, групуючи їх у сотні, полки, коші, перевести їх у козацтво чи радше відновити старе козацтво, яке споконвіку в нас було. Позаяк усі ці козаки-хлібороби — власники, то природно, що ідеї більшовизму не прилипали б до них. Я був їхнім безпосереднім головою; спільність інтересів примусила би їх бути відданими мені. Це надзвичайно зміцнило б мою владу, і безсумнівно, що тоді можна було би спокійно провадити і аграрну, і всі інші докорінні реформи. Але ніхто мене не підтримував; міністри двічі провалювали проект, і врешті-решт я сам провів це восени, та й то в якомусь скаліченому вигляді, без усякого співчуття з боку міністрів та більшості старост, так що фактично впровадити це у життя було неможливо.

Для мене є зрозуміле ставлення великоруських кіл до моїх починань: вони не хотіли України і гадали, що можна цілковито повернутися до старого, а я хотів України, що була б не ворожою до Великої Росії, а братньою, де всі українські прагнення знаходили б собі вихід. Тоді фактично ця штучно розпалювана галичанами ненависть до Росії не мала би ґрунту і врешті-решт зникла би зовсім.

Коли мене було обрано хліборобами на Гетьмана, у своїй першій Грамоті я виклав свою програму і цієї програми, схваленої моїми ж виборцями, я свято притримувався. Я справді думав, що люди розуміють, що український рух має право на існування. Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося строго

дотримуватися через німців, що твердо на цьому наполягали, для мене ніколи не була життєва, але я гадав, — та воно так і було — німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією.

Я вказував на цю необхідність, будучи в Берліні, і бачив повне співчуття; у німців було все для цього підготовано. Але для російських кіл, як виявилось, я був лише переходною стадією поміж Центральною Радою та повним знищенням українства. Якщо були деякі кола, котрі визнавали федерацію, автономію чи щось подібне, то справа тут геть не в українській ідеї, а винятково в сенсі зручності для обивателів мати децентралізовану Росію. Зручніше якомусь цукрозаводчикові чи гірничникові з Київської а чи Єкатеринославської губернії їхати до Києва й одразу в колі міністрів одержати необхідні йому довідки та дозволи замість того, аби теліпатися до Петрограда й там висиджувати в передпокоях різних сановників... Одне слово, вся ця група хотіла рішучого повернення до старого, як із погляду національного, так і з погляду соціального. Були відтінки: наприклад, декотрі цілковито не розуміли українства, хоч самі були природними українцями. Вони були піддатливіші за інших, але вони тільки співчували починанням у мистецтві та в галузі деяких історичних спогадів. Козацтву вони співчували тому, що це нагадувало старе козацтво, жупани, бунчуки тощо; взагалі, це промовляло до їхнього художнього чуття, проте глибини питання вони не сприймали і тому не вважали всю цю справу спішною. Та й таких було обмаль. Для інших, коротко кажучи, революції не було. Потрібно було повернутися до старого, для цього, на їхню думку, був необхідний тимчасово я.

Українські впливові кола — переважно соціалістичні; до них належить з правого боку невеличка купка соціал-федералістів і кілька чоловік безпартійних; потім зліва — маса всілякого цілковито розкладеного елемента, що видавав себе за українців, а потім за певних обставин потрапляв до «Союза Русского Народа». Соціалістичні елементи на Україні — значно більш помірковані за великоруські. В цьому сенсі їхній соціалізм притишується справді сильним національним почуттям. Інтернаціоналізму великоруського немає, і, звичайно, на цьому ґрунті, коли б вищі класи до них дослухалися, не піддаючись їм, а допомагаючи мені створювати дійсну силу, можна було б знайти шлях до згоди. Жажлива риса українців — нетерпимість та бажання домогтися всього одразу; щодо цього мене не здивує, якщо вони зазнають

категоричного провалу. Хто хоче все одразу, той зрештою нічого не дістає. Мені постійно доводилося говорити їм про це, але для них це неприйнятно. Наприклад, із мовою: вони вважають, що російську мову необхідно повністю витіснити. Пам'ятаю, як довелося потратити багато слів для депутації, котра наполягала на українізації Університету Св. Володимира. Причому інтелігенції на Україні майже немає: все це напівінтелігенти. Якщо вони, тобто Директорія, не отямиться і знову вижене всіх російських чиновників та посадовити туди всіх своїх безграмотних молодих людей, то з цього вийде хаос, не кращий від того, що був за Центральної Ради. Коли я казав українцям: «Зачекайте, не поспішайте, створюйте свою інтелігенцію, своїх фахівців із усіх галузей державного управління», — вони одразу ставали дибки й казали: «Це неможливо».

Справді, ця ситуація, що склалася щасливо для українського руху, закрутила всім цим українським діячам голову і вони пустилися берега, але я гадаю, що ненадовго. Галичани більш інтелігентні, але, на жаль, їхня культура через історичні причини надто різниться від нашої.

Потім, серед них багато вузьких фанатиків, особливо в сенсі сповідання ідеї ненависті до Росії. Ось такого штибу галичани й були найкращими агітаторами, що їх надсилали нам австрійці. Для них неважливо, що Україна без Великої Росії задихнеться, що її промисловість ніколи не розвинеться, що вона буде цілковито в руках іноземців, що роль їхньої України — бути населеною селянством, яке ледь животіє. Тут, до речі, ця ненависть розпалюється уніатськими священиками.

З погляду соціального, галичани більш помірковані, вони навіть не соціалісти, а просто дуже демократично налаштовані люди. В цьому сенсі вони були б нам вельми корисні і остудили б запал нашої інтелігенції, вихованої в російських школах із усіма їхніми негативними рисами.

Але через цю ненависть до Великої Росії мені доводилося багато з ними боротися. Ця ненависть у них настільки сильна, що ідеям більшовизму на Україні, чого доброго, вони не будуть перечити.

Майже вся промисловість і поміщицька земля на Україні належить великоросам, малоросам та полякам, що заперечують усе українське. Через ненависть до цих національностей дуже можливо, що галичани, а наші українці й поготів, скажуть,

що більшовизм їм на користь, оскільки він опосередковано сприяє витісненню цих класів з України.

Винниченко казав (не мені, але мені переказували), що для створення України він вважає за необхідне, аби нею прокотилася хвиля більшовизму. Я особисто цього не чув, але охоче вірю, позаяк знаю точку зору таких людей. Хіба ж можна було мені йти рука об руку з такими людьми?

Потім є ще одна риса, але це вже стосується багатьох діячів, — безпринципність, цілковитий брак шляхетності. Нарікали, що за старого режиму було злодійство, але неможливо собі уявити, у скільки разів воно зросло тепер, за час революції. Та справа не в цьому. Наполеон досягав великих результатів, маючи серед своїх маршалів та інших значних сподвижників чималу кількість шахраїв.

Повертаючись до питання розбіжності поглядів великоросів і українців, я резюмую: великороси всіх партій України не хочуть. Праві їхні кола чомусь вбачали в мені монархічний принцип і тому дещо підтримували мене. Я їм був потрібний як перехідна сходинка від Центральної Ради до повернення старого режиму. Російські ліберали, будучи точнісінько тієї самої думки стосовно повернення до старого в сенсі єдиної Росії, убачивши в мені все ж таки людину демократичного способу мислення, ставилися до мене не сказати, щоб вороже, ні, радше прихильно, але без усілякої однастайності, без усілякої активності.

Українці попервах підтримували мене, гадаючи, що я піду з ними цілковито і прийму всю їхню галицьку орієнтацію. Проте я з ними не погодився, і вони, особливо останнім часом, різко пішли проти мене. Особисто я розумів, що Україна на існування має повну підставу, але лише як складова частина майбутньої російської федерації, що необхідно підтримувати все здорове в українстві, відкидаючи його несимпатичні риси. Великоросам натомість треба вказати їхнє певне місце.

Визнаючи дві паралельні культури, як глава держави я намагався ставитися до обох таборів цілком безпристрасно та об'єктивно. Я глибоко вірю, що лише така Україна життєздатна, що вона найбільш відповідна духові простого народу, що всі інші точки зору суть, з одного боку, не більше й не менше як революційний накип, з іншого — старий російський урядовий погляд, нині вже віджилий: «Держать и не пуцать».

Я глибоко вірю, що якби люди були щирі та бодай трохи зреклися власних особистих інтересів, якби було більше взаємної довіри, мої думки з цього питання, впроваджені в життя, могли би примирити всіх. Я глибоко вірю, що ця точка зору, врешті-решт, візьме гору, але, звичайно, шкода, що нині це все буде досягнуто з великими потрясіннями і з річками крові; тимчасом якби моє правління тривало довше, все було б досягнуто цілком спокійно.

У сфері соціальних реформ я вважаю, що ми повинні на Україні вести вкрай демократичну політику, але аж ніяк не провадити в життя ті крайні соціалістичні гасла, які Директорія збирається впроваджувати, що, безсумнівно, призведе до більшовизму.

Відтак я гадаю, що політика моя була правильною в тому плані, що я постійно розглядав аграрне питання не з погляду економічного, а беручи, головним чином, до уваги політичний бік життя країни.

З погляду економічного аграрна реформа не витримувала критики, вона просто в даний час не була потрібна. З погляду політичного вона була вкрай необхідна, і тут доводилося керуватися лише державною необхідністю, а не інтересами приватних осіб. Якраз цього землевласники, принаймні їхнє правління, вибачити мені не могли.

Загалом, повертаючись до минулого, скажу: якби мені знову довелося стати на чолі уряду України, я особисто ні на йоту не змінив би своїх переконань у тому, що є потрібне для народу України.

У правих кіл усе було засновано на посиленні поліції, на арештах, скажу прямо, на терорі. Жодних поступок, цілковите нехтування психологією мас. У лівих усе було засновано на насильстві натовпу над більш заможними класами, на демагогії, на потуранні найбільш ницим інстинктам селянства і робітників.

Я особисто обстоював тверду владу, що не спиняється ні перед чим; водночас я визнавав необхідність творчої діяльності в царині національного питання, а у сфері соціальній провадив цілу низку демократичних реформ. Звичайно, тут потрібно було певне щастя, аби провести державний корабель через усі підводні камені, котрих, як видно буде в подальшому викладі фактів, було дуже багато. Щастя мені в даному випадку не всміхнулося. Але мій відхід жодним чином не змінив моєї думки. Я все ж вважаю, що той тернистий шлях у царині внутрішньої політики, котрий я обрав, — єдино вірний. Ті люди, які за мною не пішли чи не хотіли

йти, оскільки це не збігалось з їхніми особистими вигодами, чи не могли йти через ті закоренілі поняття, якими вони наскрізь просякнуті і від котрих вони відмовитися не могли, — ті люди не мали рації; майбутнє їх у цьому переконає.

У розпал будь-якої революції тільки люди з крайніми гаслами за певного щасливого збігу обставин ставали вождями й мали успіх. Я це знав, але на моє нещастя я прийшов до влади в той момент, коли для країни, виснаженої війною та анархією, насправді була потрібна середня лінія, лінія компромісів. Відсутність політичної культури в Росії; взаємна недовіра; ненависть; деморалізація всіх класів, що особливо посилилася в час війни і наступної за нею революції; повна відрубність країни від зовнішнього світу, що дає змогу кожному тлумачити світові події, як це йому видається вигідним; військова окупація — всі ці умови замало обіцяли успіху в моїй роботі, проте, взявши владу не заради особистої авантюри, я й нині не змінив своєї думки.

ПОЧАТОК ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ

Я вів свій щоденник із початку 1915 року по листопад 1917 року. Далі вир подій так мене закрутив, а головне часто неможливість мати при собі за тих чи інших умов записника, в якому я міг би правдиво описувати події, побоюючись, аби записане мною не потрапило до рук людей, яким не слід було би знати, як я дивлюся на те чи інше питання, — все це змусило мене припинити мої записи вже з листопада минулого року.

Тепер цей надзвичайно цікавий проміжок мого життя доведеться відновлювати з пам'яті; гадаю, що з цим упораюся.

Чимало товаришів по війні, знайомі, друзі, котрі не були цілий час при мені, не розуміли, яким чином Скоропадський, що весь час був на війні, ніколи не займався політикою, а українською поготів, не мав жодних зв'язків із німцями, — раптом виявився Гетьманом усієї України, підтриманий німцями, увійшовши у зносини з Антантою. Яким чином усе це сталося?

Звичайно, як це завжди буває, почалися всілякі невтішні для мене припущення: зрадив Росію, продався німцям, переслідує особисті вигоди тощо. Вважаю негідним для себе особисто спростовувати істеричні вигуки всієї цієї дрібної публіки, скажу лише одне: що сам не розумію, як усе це сталося. Мене, якщо можна так висловитися, висунули обставини, не я вів певну політику для досягнення всього цього — мене події змушували до того чи іншого рішення, котре наближало мене до гетьманської влади.

З мого щоденника можна бачити, наскільки я мало цікавився всім тим, що не мало стосунку до війни з німцями, і з якою нехиттю йшов я в бік політики. Навіть після припинення щоденника це явище проявилось ще різкіше.

Як уже йшлося вище, мене завжди цікавило минуле України, але я ніколи не цікавився новітнім українським рухом.

Коли в лютому й березні 1917 року, стоячи з 34-м корпусом на позиції біля Стохода в Углах, я вперше читав у «Киевской мысли» про українські демонстрації, мені це не сподобалося, я подумав, що це робота виключно наших ворогів із метою внести розбрат у нашому тилу. Коли в «Киевлянині» з'явилися статті проти цих демонстрацій, я з тими статтями погоджувався.

Пам'ятаю, що з цього приводу довелося сперечатися з моїм ад'ютантом Черницьким, котрий виховувався раніше в Київському університеті, а тепер, чувши про українські демонстрації, надавав їм великого значення. Ад'ютант Черницький був таємний ворог Росії, яко поляк, тож у цих питаннях я йому не довіряв. Згадую це тому, що в кінці квітня я їздив якось до штабу командувача армії Балуєва і дорогою туди зупинився в Сарнах, де провів кілька годин у Кінній гвардії, що стояла там на охороні залізниці. У розмові з офіцерами мені якось Ходкевич, поляк, сказав, що я мав би взяти участь в українському русі, що я можу бути видатним українським діячем, гетьманом навіть, і пам'ятаю, як це мені здавалося малоцікавим. У травні та червні я жодного разу не згадав про українство, якщо не рахувати, що на початку травня, якось проїжджаючи автомобілем зі штабу 16-го корпусу до Коломиї, де стояв мій штаб, я підвіз дорогою якогось солдата, що був призначений депутатом від українців на перший Військовий Український З'їзд. Цей солдат мене запитував, як я дивлюся на питання, чи потрібно тепер українцям виходити з частин та утворювати окремі частини. Я йому відповів, що вважаю це хибним з погляду нашої військової потуги, що переформування військових частин майже під вогнем ворога останньому на руку, що таким чином ми лише дезорганізуємо остаточно нашу армію. Він пішов від мене, коли я під'їжджав до Коломиї, і я забув про цю розмову.

Вже після нашого останнього наступу, коли корпус мій відійшов у резерв, штаб мій був у Мужиліві. Було це близько 29 липня, до мене приїхав такий собі поручик Скрипчинський, український комісар при штабі фронту, і запропонував мені, зі згоди головнокомандувача, Гутора, українізувати корпус. Людиною він мені видався пристойною, дуже поміркованих поглядів, я з ним розговорився й запитав його, чому він саме до мене звернувся. Він відповів, що українізації згори співчують, оскільки тут відіграє велику роль головним чином націоналізація, а не соціалізація, в українському елементі солдатська маса більш піддатлива

до дисципліни і тому більше здатна воювати. Звернувся ж Скрипчинський до мене тому, що мій корпус на даний час був дуже нечисленним (це так, в останньому наступі він зазнав великих утрат, особливо в 23-й дивізії), і тому, що я, Скоропадський, сам українець. Я прекрасно пам'ятаю, що відповів йому радше негативно, вказуючи на своє побоювання, аби українізація не дезорганізувала остаточно мій корпус, що ж до того, що я українець, то правда те, що я дуже люблю Україну, проте мало що знаю і зовсім не співчуваю тому українському рухові, який тоді панував, що він занадто лівий, що з цього жодного добра не вийде, що я сам «пан», а весь цей рух спрямований проти панів, що, таким чином, я ніколи не зможу злитися з рештою ватажків руху. Пам'ятаю також, що я йому не відмовив остаточно, а сказав, що подумаю і, в усякому разі, перш ніж дати йому певну відповідь, маю особисто взнати думку з цього питання мого командувача армії, Селівачова, і головнокомандувача, Гутора. Він поїхав.

Я йому тоді не відмовив різко ось з якої причини: у той час я щойно закінчив нашу печальну наступальну операцію (останній наступ Керенського). Не можна собі уявити, скільки важких хвилин мені тоді довелося пережити через розвал, що стався серед наших солдатських мас завдяки революції. На жаль, офіцери брали в цьому неподобстві велику участь, особливо з-поміж тих, котрі не побували у вогні. Мені доводилося тоді атакувати дуже важку ділянку, Обренчовський ліс. У мене були чотири дивізії: мої дві, 104-та й 153-тя, та ще додані мені для атаки й подальшого наступу 19-та Сиб[ірська] стр[ілкова] та 23-тя піхотна. 23-тя піхотна дивізія була спочатку в прекрасному стані, вона давно стояла на цій позиції, зжилася з нею і згодна була атакувати, натомість мої дві дивізії, як і ті, котрі щойно прийшли, і 19-та Сибірська, незнайомі з місцевістю, заявили, що атака важка, проте відкласти атаку було неможливо. Я неодноразово безпосередньо писав головнокомандувачу, що атака без ґрунтовної підготовки плацдарму успіху мати не може. Він особисто за моїм останнім листом приїхав до мене і сказав, що відкладати атаку через мене він не може, атака буде. Спершу атаку було призначено на 12-те, згодом було перенесено на 17 липня. Означені частини на позицію йти не хотіли, енергійно взятися за підготовку окопів також не хотіли; доводилося їх переконувати.

Озвірілі солдати мітингували, збившись у натовпи, необхідно було в'їжджати чи входити всередину натовпу і переконувати. Звичайно, при цьому слід було відмовлятися від усякого самолюбства.

Пам'ятаю тоді цікавий епізод мого знайомства з соціал-революціонером Савинковим, котрий на той час був комісаром 7-ї армії, до складу якої ми входили. Два полки 104-ї дивізії рішуче відмовилися виконати наказ. Савинков і я з начальником дивізії Люповим поїхали переконувати їх. Савинков говорив дуже добре, але в результаті лише невелика частина цих полків пішла, більша ж частина залишилася, обсипаючи нас патьоками лайки, з-поміж натовпу виходили агітатори і говорили промови, лейтмотив яких був, що начальство про нас не дбає, п'є нашу кров і таке інше. Савинкову теж дісталось; коли ми від'їжджали, натовп цей проводжав нас гиком і свистом. Такі сцени мені не раз довелося пережити перед атакою. Врешті-решт, мій корпус атакував і взяв три лінії окопів, потім, замість того аби негайно рухатися далі, частини зайнялися обнишпорюванням окопів і, незважаючи на жодні вмовляння, далі йти не хотіли. У результаті наступного дня вони знаходилися на вихідних позиціях. Узагалі, цей період керування в бою революційними військами — один із найбільш огидних спогадів мого життя, упродовж якого мені волею долі доводилося часом викручуватися з дуже неприємних ситуацій, але ніколи ще не було таких моральних страждань, стільки несправедливого до мене ставлення, такої жорстокої невдячності.

Я дуже багато працював над своїм корпусом і старався завжди чим міг полегшити становище солдатів, постійно бував на позиціях і вимагав від своїх підлеглих того самого; тому, коли мені довелося почути все це від людей, котрі, до речі, самі у вогні ніколи не бували, мене це кидало в розпач. Я це старанно приховував, і тепер, коли до мене з'явився Скрипчинський з пропозицією позбутися всіх цих панів, я, без жодного стосунку до політики, подумав, що це було б не так-то й погано, проте все ж, не бажаючи змішуватися з прихильниками Ради, я вирішив спершу особисто з'ясувати точку зору вищого командування, тому почав із того, що написав листа моєму доброму знайомому ще з японської війни, генерал-квартирмейстеру фронту генералу Рателю, з проханням цього листа довести до відома головнокомандувача Гутора та його начальника штабу, генерала Духоніна. У цьому листі

я зазначав, що коли мені накажуть, я можу українізувати корпус, але вважаю, що це становить великі утруднення. Припускаю, що в даний час українці є найкращим елементом у бойовому сенсі, проте не можу не вказати на політичний бік, котрий спричинить усілякі наслідки. На останньому я особливо наполягав. Не пам'ятаю, чи в кінці листа, а чи окремою телеграмою, я просив дозволу головнокомандувача поїхати для з'ясування питання на кілька днів до Києва, попередньо заїхавши до нього.

Днів через два я одержав телеграму, в якій головнокомандувач мені сповіщав, що дозволяє мені на кілька днів їхати до Києва, але попередньо просив мене заїхати до нього в штаб для з'ясування питання.

Я виїхав у супроводі Вас[иля] Вас[ильовича] Кочубея та офіцера штабу корпусу, капітана Кизиль-Баші. Спочатку я з'їздив до командувача армії Селівачова. Він на національне питання українства дивився не надто співчутливо, але загалом до мене особисто ставився дуже добре, і тому до спеціального питання про українізацію корпусу він ставився терпимо. Начальник штабу, граф Каменський, дуже симпатична людина, надзвичайно відвертий, енергійний, просто шаленів, лаючи Гутора за його думки про українізацію. Він усе ж таки видав мені папера, що я відряджений до ставки головнокомандувача і далі до Києва для з'ясування всіх питань, пов'язаних із українізацією корпусу.

Здається, 31 липня почалася моя автомобільна подорож із Мужилова до Києва з заїздом у Федорове до головнокомандувача. Штаб його я застав у доволі пригніченому настрої. Здається, напередодні ворожі снаряди потрапили в один із наших складів, де почалися розриви, і, судячи з розбитих у поїзді головнокомандувача вікон та пробоїн у стінках вагона, кілька осколків потрапили в поїзд. Спершу я побачився з Рателем, нагадав йому про листа, якого йому написав, і попросив цього листа передати до справи штабу, вважаючи його офіційним. Потім я попрямував до Духоніна. Останній страшенно мене квапив, вказуючи на те, що він десь бачив українські війська, і що вони справили на нього добре враження, і що необхідно, щоб я мерщій українізував корпус. На всі мої сумніви він відповідав, що за бажання всі труднощі можна здолати, і повів мене до головнокомандувача, з котрим я снідав. Під час снідання головнокомандувач Гутор неодноразово повертався до питання мого корпусу, вважаючи, що справа його українізації

вирішена і мені замислюватися над цим не доводиться. На мое питання, чи він читав мого листа, він відповів, що читав, але думки своєї не змінив. Я просив із остаточним вирішенням цього питання зачекати до повернення мого з Києва і негайно ж після сніданку вирушив автомобілем до Києва.

Ніколи ще мені не доводилося долати таку важку подорож. Дорога була препогана, хоч машина прекрасна, потужний бенц, але для такої дороги забракло шин, вони скоро полопалися, доводилося їх постійно лагодити. Таким чином, замість одного, максимум півтора днів, ми їхали чотири доби. Пам'ятаю, ночували у Бродях першу ніч; місто було під обстрілом ворога, наші батареї мали позиції в самому місті. Ночували в якомусь охайному готельчику, хазяйка якого була надзвичайно налякана станом речей у Бродях. Наступного дня ми продовжили подорож таким самим чином, зупиняючись на дві-три години по кілька разів на день. Нарешті, пізно вночі ми добралися до якогось хутірця в шістнадцяти верстах від Новограда-Волинського, де просиділи всю решту ночі над надуванням шин. Надували їх утрьох, а шофер лагодив. Тут у хаті я розмовляв із господарями. Це були хуторяни столипінської реформи. Рано-вранці я обійшов з ними весь їхній хутір і був у захваті від побаченого. Такого ладу й достатку в селянському господарстві я ще не стрічав, хоч об'їздив і жив подовгу серед селян, особливо під час війни. Хуторяни приписували своє благоденство тому, що їх виділено на відруби. Господар до своїх пояснень усе додавав: «Так, тепер варто працювати, нічого не пропаде, нікому не доводиться давати пояснення». Щойно вранці від'їхали зо дві версти від хутора, вся наша нічна робота знову пропала. Шини одразу луснули на двох ободах, тоді ми напхали їх старим шматтям та білизною і сяк-так дісталися до Новограда-Волинського. Тут я ніяк не міг знайти нового автомобіля, мої офіцери обійшли ціле місто. Нарешті, Кочубей якось довідався, що на околиці міста живе якийсь шофер-українець, він поїхав до нього, розбалакався з ним і заявив, що він також українець, але ось велике лихо — з ним їде генерал Скоропадський, який їде до Києва в Раду з питання українізації корпусу, і що нема як доїхати, оскільки наш автомобіль не має шин, а справа дуже термінова. Українець-шофер, прізвище його я, на жаль, забув, справді поставився зворушливо до нашого становища. Він негайно ввійшов у згоду з якимось інженером, дістав автомобіль, сам одвіз

нас до Житомира, клопотався, щоб у нас був автомобіль наступного дня для поїздки до Києва, і ні копійки з мене не взяв, заявивши, що робить це все з огляду на те, що я українець і що українці мають одне одному допомагати. Ми ночували у Франсуа в Житомирі. У ресторані сиділи польські пани і балакали про пана Грушевського, останній був їм дуже неприємний.

Наступного дня ми тільки ввечері дісталися Києва, де я зузупинився у В[асиля] П[етровича] Кочубея. В. К. на мої питання, що таке Рада, висловився проти неї, вважаючи, що це купка підкуплених австрійцями осіб, котрі ведуть українську агітацію, що в народі ця агітація не знаходить співчуття, що тут таємно домішується агітація Шептицького, котрий прагне обернути наших малоросів до уніатства і т. д. Наступного дня я вирушив до Генерального Секретаріату з військових справ. На той час усі особи, що там засідали, геть зовсім ще не вбралися в пір'я; всі вони справляли враження новачків у своїй справі. Власне кажучи, ніякого діловодства ще не було, і, здається, весь їхній клопіт полягав головним чином у боротьбі з командувачем військ Київського військового округу, соціал-революціонером Оберучевим. Настрій тоді в них був поміркований у сенсі політичних та соціальних реформ, головним чином просувалася національна ідея. Там я вперше зустрів Петлюру. Його оточувала маса молодих людей, що носилися з якимись паперами. Загалом, типово революційний штаб, які згодом доводилося часто зустрічати. У приміщенні був великий безлад і бруд. Очевидно, справи в Центральній Раді йшли ще не надто добре. Відчувалася якась непевність. Але що мені сподобалося, то це виразне почуття любові до всього українського. Це почуття було невідоме і без усяких утилітарних цілей. Зізнаюся, що в мене це викликало симпатію; видно було, що люди працюють не з примусу, а із захопленням. З Петлюрою я дуже мало балакав, він зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою. Був люб'язний, тоді ще говорив зі мною по-російськи, а не по-українськи, взагалі, тоді українську мову ще не нав'язувано силоміць. Окрім Петлюри, там був ще генерал Кондратович, який розігрував українця, але йому, очевидно, не довіряли, і він був на третіх ролях. Душею всієї справи й найбільш обізнаним був якийсь поручик і Скрипчинський. Словом, на мене вся ця організація не справила такого відразливого враження, як мене попереджали інші. Мовилося про дисципліну,

про необхідність воювати з німцями. Не знаю, чи було це щиро, в кожному разі на мене, який щойно повернувся тоді з фронту, українізація кепського враження, згідно з моїми поглядами, не справила, я вважав лише, що українізувати корпус дуже складно і ця складна операція може зашкодити боєздатності, і тому, відїжджаючи з Секретаріату, вирішив просити, щоб мій корпус не українізували.

Наступного дня в Києві почалася стрілянина через виступ так званих полуботківців. Подробиць цієї справи я не знаю. Мене запевняли, що цей виступ був зарання підготований з метою повалення влади Центральної Ради та захоплення влади мало не полковником Капканом, котрий збирався проголосити себе гетьманом, але що останньої миті він на це не зважився. Не знаю, чи так усе це, та це й несуттєво. Факт той, що рух цей, в усякому разі, мав характер більшовицький, арештовували офіцерів, зривали погони і т. д.

Я вирушив до штабу округу. Командувач військ округу, за призначенням Керенського, був тоді Оберучев, начальником штабу — генерал генштабу А[балешев]. Самого Оберучева я не бачив, він був десь за містом. Особистість це доволі цікава, судячи з того, що я про нього чув. Говорили про нього, що він розумний, освічений і енергійний соціал-революціонер; у минулому артилерійський полковник, років за десять перед нашою революцією брав участь у якомусь офіцерському заколоті, втік за кордон, де й перебував до початку революції. Від перших її днів він відігравав помітну роль у Києві. Якщо він справді, як подейкують, розумний чоловік, то мені рішуче невтямки, як це він думав, що, керуючись принципами, покладеними в основу управління нашими військами в часи Керенського, можна було примусити їх коритися, та ще будучи при цьому військовою людиною, що дослужилася до чину полковника. Його спочатку слухали, брав він сміливістю і вмінням говорити; по деякім часі, як це завжди буває, його вже ні в гріш не ставили, повторюю, я його не бачив, записую це з чужих слів; до речі, мені вже казали, та цьому я й вірю, оскільки Оберучев про це писав у «Киевской мысли», він був затятий ворог усього українського, а українізації армії й поготів.

Начальник штабу, генерал А[балешев] на мене справив враження особи, що знаходиться в руках Оберучева і власної думки не має. Отже, більшість осіб, яких я зустрів, та й мої особисті

враження були радше за те, щоб корпус не українізувати. З таким рішенням я й вирушив назад до корпусу залізницею.

Уже на станції Київ я довідався, що німці й австрійці перейшли в наступ, тому, аби не розшукувати довго свій корпус, я вирішив податися до Кам'янця-Подільського, а звідти автомобілем уже до себе. У Кам'янці знаходився штаб головнокомандувача, котрий дасть мені всі потрібні відомості. Так я й зробив. Наступного дня, тобто 7 липня, я приїхав до Кам'янця-Подільського. У штабі головнокомандувача сум'яття: щойно прибув Корнілов, призначений замість Гутора. Вже колишній головнокомандувач Гутор прощався зі штабом. Німці прорвали фронт, подробиці невідомі.

Я побував у Рателя, Духоніна і вирушив до Корнілова. В останнього мені завжди приємно було бувати. Я його знав, коли командував Гвардійським кавалерійським корпусом замість Хана Нахичеванського, а потім 34-м корпусом, тоді як Корнілов командував 25-м. Нам тоді часто доводилося зустрічатися на нарадах у Луцьку у Валуєва, і Корнілов на мене завжди справляв враження людини чесною і сильною. Він ставився до мене завжди добре. Ще тижнів за два до його призначення головнокомандувачем він кликав мене до себе у 8-му армію, де пропонував дати мені 23-й корпус. Я було вирішив згодитися через бажання служити під командою Корнілова, але через кілька днів довідався, що Корнілов посварився зі своїми комітетами і вирішив здати армію. Тому я відмовився йти від 34-го корпусу, з яким зжився і який міг би залишити лише для того, аби служити в Корнілова. Ще раніше, коли Гурко йшов із Особливої армії, де я командував гвардійською дивізією, Гурко запропонував мені на вибір п'ять корпусів, але мені шкода було кидати свій 34-й корпус. Обох цих генералів я щиро любив і поважав і готовий був принципово за ними йти. Я не помилився. Корнілов, як і слід було сподіватися, дістав Південно-Західний фронт, а на його місце було призначено жакливого генерала Черемисова.

Корнілов зустрів мене люб'язно і прийняв зі словами: «Я від вас вимагаю українізації вашого корпусу. Я бачив вашу 56-ту дивізію, котру в 81-й армії частково українізував, вона прекрасно билася в останньому наступі. Ви українізуйте ваші решту дивізій, я вам поверну 56-ту, і у вас буде прекрасний корпус». Ця 56-та дивізія була тимчасово від мене відірвана і надана 8-й армії Корнілова, я ж був із двома дивізіями в 7-й армії. Корнілову я відповів, що був

щойно в Києві, де спостерігав українських діячів, і на мене вони справили враження радше несприятливе, що корпус згодом може стати серйозним важелем для розвитку українства в небажаному для Росії сенсі і т. д. На це мені Корнілов відказав, прекрасно пам'ятаю його слова, вони мене вразили: «Все це пусте, головне війна. Все, що в таку критичну хвилину може посилити нашу міць, ми маємо брати. Що ж до Української Ради, згодом ми її з'ясуємо. Українізуйте корпус». Мене ці слова вразили, тому що загальне враження про український рух примушувало думати, що рух цей серйозний. Легковажне ж ставлення Корнілова до цього питання показало мені його необізнаність або нерозуміння. Я намагався звернути його увагу на серйозність питання, розуміючи, що до такого національного почуття, яке було в українців, треба ставитися з тактом і не експлуатувати через його щирість. Я, пам'ятаю, тоді вийшов і подумав: не може ж бути, щоб Корнілов не продумав питання і ухвалив рішення, ще й таке важливе, як націоналізація армії, не даючи собі звіту в усіх його наслідках. Звичайно, тепер, згадуючи всіх цих генералів, я не повірив би їм, це були достеменно діти в питаннях політики, але тоді, не маючи іншої думки в голові, окрім боротьби з німцями на полях боїв, я не мав сумніву у слухності їхньої думки. На прощання Корнілов мені ще раз сказав: «Корпус ваш буде українізуватися, а тепер покваптеся до нього, він сьогодні, ймовірно, став до бою».

Я негайно, добувши собі автомобіля, поїхав до Бучача до командувача армією, у супроводі якогось новоприбулого французького офіцера. До командувача Селівачова дістався я ввечері. Хороший генерал, також один із чесних російських генералів. Узагалі, як і в усьому в Росії вічно найяскравіші контрасти, так само і в середовищі генералів. Мало не розхожую є думка, що наш вищий командний склад поганий. Це, по-моєму, думка хибна; серед нашого генералітету були справді світлі особистості, і до таких я, між іншим, зараховую Селівачова. Але за існуючої в нас вічної анархії справа і зліва чесним людям доводиться долати незрівнянно більше перешкод для виявлення своєї волі та ініціативи в корисний бік, аніж будь-де в іншій державі.

Прибувши до Селівачова, я одразу збагнув, що справа кепська. Бучач, доти шумний, де протягом тривалого часу стояв штаб 7-ї армії, і нині кипів життям, проте відчувалося, що минули вже часи, коли над штабом майоріла перемога, тепер настрої у всіх був

пригнічений — німці прорвали фронт у кількох місцях, наші війська, ймовірно, по всій лінії відступали. Мій корпус зранку був уже висунутий з резерву в Мужиліві на північно-західний напрям, але з огляду на те, що корпуси, які перебували на фронті, вже відступали, він дістав наказ зосередитися в районі Барнакова, куди мав дістатися на ранок. Від Селівачова я одержав усі належні вказівки і пішов добувати автомобіль. Пам'ятаю, що йдучи, зустрів комісара при 7-й армії, що замінив Савинкова, я його бачив до цього разів зо два, і він мене вразив своїм виглядом непогрішного Папи. Усе, що він робив чи казав, на його думку, було чудове, вважав, що саме він є вирішальним голосом у всіх питаннях, на нас він дивився зверхньо. На вигляд це був чоловік років 55-ти, з великою бородою, за факхом, здається, лікар, колишній політичний каторжник. Тепер, коли я його зустрів, у нього був цілком розгублений вигляд. Він звернувся до мене й запитав, чи можемо ми втриматися і чи не є це початком розгрому армії. Роздратований усіма порядками, що їх завели в армії ці люди, я йому досить різко відповів, що в звичайний час ми б доволі швидко локалізували прорив і зупинили ворога, але тепер з новими порядками не знаю, що з усього того вийде. Він від мене відскочив.

До Барнакова приїхав пізньої ночі, штаб і війська мої ще туди не прибули. Я переночував у хаті; на ранок підійшли спершу якісь наші валки, а згодом і штаб. Почався так званий «Гарнопольський відступ», котрий є однією з найсумніших, до відчаю важких сторінок нашої військової історії. Не буду докладно зупинятися на бойових діях мого корпусу, що цілком не становлять інтересу для з'ясування подальших політичних подій, у котрих я відіграв роль. Обмежуся лише стислим переліком подій. Протягом двох воєн мені доводилося бувати у вельми неприємних становищах, але, як я вже казав, тих моральних мук, які я пережив з 8-го по 18 липня, тобто коли ми остаточно осіли на Збручі біля Сатанова, я ніколи не забуду.

9-го Біля Барнакова був бій за дуже важких для мене умов, з яких головне — перерваний зв'язок із фронтом і вглиб із командувачем армії. Пам'ятаю, що коли зв'язок цей відновився, я того дня об'їхав усі свої частини, висуваючи їх на позиції, кваплячи, підбадьорюючи, повернувся до Барнакова, задоволений своєю діяльністю, і гадав, що Селівачов, діставши ввечері моє донесення, буде також дуже задоволений. Яке ж було моє здивування,

коли, підійшовши до апарата, я раптом прочитав: «Ви дієте повільно, будьте ласкаві проявити більше енергії і т. п.» Я абсолютно не розумів, якої ще енергії він від мене вимагає. Не маючи жодного зв'язку, мені довелося розіслати всіх своїх ординарців та ад'ютантів. Особисто я, коли частини підходили, об'їхав усі полки, говорив із ними, потім перед підходом до позиції знову розмовляв із очільниками і, завдяки особистому впливові, можу сказати без перебільшення, що частини непогано розгорталися. Я був задоволений, та... раптом нагінка, ще й яка! Значно пізніше, уже в Меджибожі, за мирних обставин, якось одного разу, коли Селівачов був у мене, я його запитав, чому він так тоді на мене напав. Селівачов уважно мене вислухав, ми розібрали всі деталі розгортання корпусу. Виявилось, що він помилився, гадаючи, що дивізії вже були зосереджені проти свого майбутнього фронту і що їм потрібно було лише посунути наперед. У той самий час, насправді, дивізії були зосереджені частково майже біля самого Барнакова, частково ж ще не підійшли з нічного маршу, тому ситуація для розгортання була дуже складною і вимагала, навіть за найбільшої напруги, значно довшого терміну. Селівачов розібрався в усьому цьому й одразу погодився. Взагалі, це була рідкісно чесна людина. 9 липня, під кінець дня, валки кількох корпусів, перемішані між собою, проходили через Барнаків. Тут я наочно побачив, що являє собою революційна дисципліна: довелося розіслати весь штаб, аби хоч якось упорядкувати цей рух, що загрожував щохвилини перейти в катастрофу — через можливість у такому середовищі паніки від будь-якої дрібниці. 10-го вранці ми були вже у Хмелівці, за ніч туди перебралися. У цьому бою в мене перебули дивізій 7 чи 8, але більшість із них битися не хотіли, інші ж робили вигляд, що б'ються, але за першого ж невеличкого натиску відходили. Моя 104-та дивізія, на чолі із доблесним генералом Гандзюком, билася, тобто більшість полків гарно поводитися, особливо 4-й полк. Під кінець бою обидва начальники дивізії, генерал Ольшевський 153-ї дивізії і Гандзюк 104-ї дивізії, були важко поранені, особливо останній. Я гадав, що він загинув, але міцна його натура й цього разу витримала. Після страхотної контузії вже через два місяці він став на чолі дивізії. Це був справжній герой. Дев'ять разів поранений, він усе ж вийшов із війни дієздатним, але в січні 1918 року бідного Гандзюка було вбито більшовиками.

У битві біля Хмелівки мене то охоплювали радісні хвилини, то я впадав у відчай. Часом, бачивши, як билися деякі, небагато котрі, частини під орудою хвацьких офіцерів, я думав, що і з такою армією можна ще відстоювати честь Батьківщини. Але тут-таки поруч спостерігав огидні картини втечі інших частин. Пам'ятаю, одну частину із сорока п'ятьма офіцерами повів геть якийсь демагог поручик.

Частину цю я зупинив і офіцерів віддав під суд. Інші частини одразу не втікали, а поступово танули від негідників, що йшли потроху, один за одним. Попервах мені ще якось вдавалося вператись, наказував їх заарештовувати і т. д., але потім потік став нестримним; люди кількох дивізій змішалися, і тоді вже нічого не можна було вдіяти. На фронті трималися до вечора два полки 174-ї дивізії і, здається, один полк 3-ї Амурської дивізії.

11-го мій штаб був у Лясківцях. Там само зосередився також штаб першого корпусу, Мельгунова, і шостого корпусу, Нотбека.

У битві при Лясківцях становище було дуже погане, не хотілося відступати за річку, та й наказу на це я ще вдень не мав. Більшість частин погано билися, переважно доводилося триматися відвагою тих частин, котрі так добре проявили себе напередодні. Біля другої-третьої години дня становище було начебто геть-таки погане, в цей час мені передали два полки, що підійшли, Туркестанської дивізії, не згадаю номери. Нотбек, убачивши ситуацію, прийшов до мене й каже: «Я знаю ці полки, одним із них командував, вони за мною підуть, я сам їх поведу в атаку». І пішов, і справді тимчасово затримав наступ. Слід погодитися, що не кожен генерал, не буди зобов'язаний, на четвертому році війни був би охочий для порятунку справи і з чужими частинами кидатися у вогонь, та ще й у безнадійну справу і з революційними військами. Я перейнявся до нього глибокою повагою. Тим-то я був такий здивований, що цей чесний Нотбек тепер командує якимись частинами у більшовиків і спостерігає, як його ж такі частини розстрілюють товаришів офіцерів і його знайомих масами в Росії. Це є щось йому розумові незрозуміле.

Пам'ятаю, що в усіх цих боях мені дуже допомагали броньовики, особливо англійські. Наші російські броньові загоны вже частково деморалізувалися і за найменшої справи з'являлися до мене, бажаючи представити їх до нагороди, хоч я і їм у хоробрості відмовити не міг. Англійці ж були героями і не раз косили

цілі німецькі роти, що знаходилися в компактних масах; вони проникали до тилу ворога і там вносили тимчасовий розлад. Правда й те, що прекрасне шосе вельми сприяло їхнім посиленням діям.

Уночі на 11-те через Косів я відійшов до Яблунева. Було приємно після нічного маршу опинитися рано у прегарному домі графині Ченської, яка нас дуже гостинно прийняла і пригостила чаєм.

Яких зусиль мені коштувало, щоби війська, проходячи, не грабували її та довколишніх мешканців, але, незважаючи на всі заходи, вжиті мною, наступного дня, коли ми були в Копичинцях, я довідався, що наші мародери доценту її пограбували і, гірше того, за словами місцевих жителів, чоловіків мордували, а жінок згвалтували.

12-го німці на нас не наступали, і це нас врятувало. Це дало нам змогу трошки впровадити порядок у валках чотирьох корпусів, котрі, незважаючи на цілком чіткий наказ, яким кожній корпусній валці було визначено окремий шлях, усі збилися на ділянці Копичинці—Гусятин. Тут діялося щось несосвітнене, і тільки посиленнями заходами командувача армії в Гусятині й моїми в Копичинцях надвечір нормальний рух було більш-менш відновлено.

У ніч на 13-те мені було наказано зразу відірватися від ворога і нічним маршем перед річкою перейти до Збруча, де й зайняти позицію на захід від річки. Прагнучи завадити насильству частин над мешканцями Копичинців, я залишився зі штабом до повного відходу частин, і тут мені довелося бути свідком бузувірств наших революційних солдатів.

Достеменно це були звірі. Грабунок, убивства, насильства і всілякі інші неподобства стали звичайним явищем. Не жалували жінок і маленьких дітей. І це серед населення, котре ставилося до нас вельми співчутливо. Що міг вдіяти штаб і я, коли комітети вважалися справжніми господарями. Мені ще якось вдавалося з ними давати раду й корити їх своїй волі. Під час боїв комітети кудись зникали, і тоді було значно легше працювати. Та щойно ворог був далеко, всі ці установи знову робили свою огидну, розкладницьку справу. Мені траплялися диваки, які казали, що якби не було комітетів, було б ще гірше. Це, по-моєму, суцільні дурниці. Комітети декотрим слабким начальникам були зручні — це так, оскільки ці пани завжди могли відповідальність скидати частково на комітети. Бували справді випадки, коли в комітети потрапляли хороші, добромисні люди, і тоді, іноді, вони приносили користь,

але такі випадки були великою рідкістю, та й питання ще, чи окупувалася та користь від них тією шкодою, яку вони чинили, сприяючи розвалові армії, оскільки про такі корисні випадки негайно зчиняли крик, доводили до відома вищого начальства і декотрі з числа вищих генералів починали вірити, що справді комітети не такі вже й погані. Насправді ж це було величезне зло, яке нас погубило. Усіляку демократизацію можна було ввести іншими засобами згори, але підрив влади командного складу, та ще під час війни, коли ті ж такі революційні діячі вимагали від нас наступу, просто свідчить про глибину невігластва цих людей. Скільки марних жертв ми зазнали серед наших кращих громадян за цей гріх нашої інтелігенції, що так безграмотно взялася правити Росією.

Уночі на 13-те я з корпусом благополучно відійшов на Збруч і тут посилено почав укріплювати позицію. Це була остання позиція, на котрій я стояв. Нею я закінчив війну, та зрештою далі німці й не рушили.

У Сатанові став мій штаб. Корпусові моему дісталася прекрасна позиція. Я захоплено почав її укріплювати. Попереду відкрита місцевість, тил наш прикритий густим лісом, забезпечені фланги, терпимі дороги і понад те чарівна, надзвичайно мальовнича місцевість. От, думав я, тут можна буде дати доброго прочухана німцям, якщо підуть на мене. Але вони йшли на Гусятин, а на мене щоденно з тилу нападали комітети і всілякий інший народ, свій та приїжджий, навіть із Петербурга, в особі якихось членів робітничих та солдатських депутатів. Наступного дня, по прибутті на Збруцьку позицію, я рано-вранці з ад'ютантом Черницьким поїхав на позицію і тут-таки дорогою розлютився. Від ворога ми відірвалися верст на 25, кругом спокійно, позиція добра, а бачу, цілі юрми солдатів пруть далі кудись у тил. Я зрозумів, що коли на цій позиції ми не зупинимося рішуче, тоді вже настане остаточний розвал. Я почав під'їжджати від однієї купки до іншої, умовляв, лаяв, — удають, що слухаються, від'їду — обертаються і йдуть на схід. Тоді, збагнувши, що такими заходами нічого не досягнеш, я поїхав до штабу 153-ї дивізії, що розташувався в долині серед гір, зарослих чарівним лісом. Біля входу до штабу стояла купка солдатів.

- Це хто такі? — запитую в тимчасового командувача дивізії.
- Та ось уже перейшли річку, збиралися тікати — я їх умовляю.
- Не умовляти, а треба розстрілювати!